

Сніжана Жигун

ПОСТКОЛОНІАЛЬНЕ ПРОЧИТАННЯ РОМАНУ ВОЛОДИМИРА ГЖИЦЬКОГО «ЧОРНЕ ОЗЕРО»

У статті аналізується нестійка ідентичність героїв роману В. Гжицького «Чорне озеро». Методологічною базою статті є дослідження Е. Саїда (концепція орієнталізму), Г. Бгабги (ідеї колоніальної мімікрії), Е.Томпсон (пропозиція розглядати літератури народів колишньої Російської та Радянської імперії як постколоніальні). Ставлячи під сумнів відсутність постколоніального дискурсу в українській літературі ХХ ст., авторка демонструє, що герої роману «Чорне озеро», як і його автор, одночасно відчували свою приналежність до різних культур, ідентифікуючись і з колонізованим, і з колонізатором.

Особливістю роману є те, що колонізація не є однозначною: просування росіян за межі їхніх етнічних територій заради встановлення своєї влади має цілком негативне висвітлення, тоді як поширення західної цивілізації сприймається як прогрес. Роман здійснює спробу зруйнувати цивілізаційний авторитет росіян, але утворює західний спосіб життя як загальноприйнятний.

Зображення нестійкої ідентичності спонукає розглядати роман у ширших рамках, ніж літератури протесту проти іноземного поневолення. Нові ідеї та об'єкти зображення змушують ставити питання про його місце у каноні літератури 1920-х років та актуалізацію у нинішні часи переоцінки взаємин між народами колишнього СРСР.

Ключові слова: *постколоніальні студії, нестійка ідентичність, колоніалізм, орієнталізм.*

Постановка проблеми та її актуальність. Ева М. Томпсон, досліджуючи проблему «російська література і колоніалізм», наголосила, що «у більшій частині європейських літератур було викрито і піддано критиці приховану тенденцію до погодження з колоніалізмом, що дало додатковий стимул до деколонізації та створення того здорового дискомфорту, з яким почали дивитися на себе культури, які хоча б раз були у становищі звинувачених. Цього не сталося з Росією» [6, 59]. На її переконання, постколоніальний дискурс колишньої Російської імперії не сформувався не лише через некритичне ставлення російських інтелектуалів до дій влади, але й через те, що колонізовані Росією народи зосереджувалися переважно на літературі протесту, не звертаючи увагу на амбівалентність впливу, що виникає між метрополією та колонією. Уважний погляд на українську літературу 1920-х років виявляє чимало ідей, що могли б сформувати постколоніальний дискурс, якби її розвиток не було перервано силою. Зокрема, чи не найцікавішим у цьому аспекті є роман В. Гжицького «Чорне озеро (Кара-кол)».

Аналіз наукових досліджень. Постколоніальні студії розвинулися передусім як методологія дослідження літератури колишніх британських колоній, однак згадана Ева М. Томпсон довела їх ефективність щодо аналізу літератури колишньої Російської імперії та СРСР, переконавши,

що формування російського колоніального дискурсу мало відрізнялося від західного орієнталізму. Розгляд української літератури під цим кутом зору ініціювали літературознавці діаспори: Мирослав Шкандрій демонструє опозиційний антиімперський дух колоніальної української літератури, цей кут зору присутній і в працях Марка Павлишина та Сергія Єкельчика. Останнє двадцятиріччя українське літературознавство (Т. Гундорова, О. Юрчук, В. Даниленко) також активно залучає постколоніалізм для інтерпретації літературних творів. Постколоніальне прочитання роману В. Гжицького «Чорне озеро» покликане не лише розкрити майстерне змалювання впливу колонізаційних процесів на формування ідентичності різних представників народів тодішнього СРСР, але й актуалізувати твір у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Постать Володимира Гжицького вже сама може становити інтерес для постколоніальних досліджень змішаної ідентичності. Письменник народився у Австро-Угорській імперії, після проголошення ЗУНР був старшиною УГА, а після військових невдач опинився у радянському Харкові, де закінчив інститут сільського господарства і лісівництва й відбувся як письменник. Очевидно, що вихідці із Західної України, які необачно перебували до УРСР, відчували свою окремішність: нав'язувана новою імперією ідентичність

конфліктувала з так званим «захисним націоналізмом». До того ж, мало значення й те, що вихідці із західних кресів почували себе культурно вищими за представників метрополії. Однак цей конфлікт між захисним націоналізмом і агресивним не є чимось особливим для української літератури, новим є його контекст і заломлення: свій роман автор розгортає в екзотичному Алтай, одночасно поєднуючи позиції і критика російського імперіалізму, і носія західного бачення східних народів. При цьому ці позиції існують не паралельно, а накладаються і перехрещуються настільки, що важко достеменно визначити головну з них. Тому твердження А. Вишнівецької про те, що *«порушуючи гострі проблеми того часу «малого» народу, письменник, як виходець з простолюдю (sic!), стає, закономірно, на їх бік, тим самим правдиво (sic!) змальовуючи описувані події»* [1, 69] є спрощенням. Так само важко погодитися і з алегоричним тлумаченням Ю. Волощук: *«Митець скористався прийомом маскування: негативний герой Натрус насправді є виразником авторської позиції, а Алтай — алегорією України»* [3, 7].

Як представник колонізованої нації, В. Гжицький справді концентрує фокус емпатії на ойротах, але, як європеець, він співчуває лише тим з них, що зазнали впливу цивілізації: Тані, Івану Макаровичу, Теміру, решта ж героїв зображені або в негативному висвітленні, або ж як частина природи. Певною мірою виразником ідеологічної точки зору є український інженер Манченко: на відміну від Ломова, він утримується від бридливих чи принизливих коментарів, зриваючись лише після нападу (*«Хто б подумав, що у такій відсталій, дикій, несвідомій країні...»* [4, 119]), але він ідеалізує свою цивілізаційну місію: захоплення, що його він відчуває, плануючи залізницю, мости, електростанцію, заважає йому помітити неоднозначність свого становища, а раптовий спротив ойротів викликає подив і гнів. Попри те, що Манченко висловлюється про тубільців досить коректно, він беззастережно несе «тягар білої людини». Як довів Е. Саїд, у протиставленні Заходу і Сходу європейці перебувають у вищому статусі: вони цивілізовані, передові, сучасні, сміливі, раціональні, а їхні опоненти — підступні, дурні, покірні звичаям, ірраціональні, ледачі тощо. Тому керувати і втручатися у життя Сходу є найприроднішою справою для європейця. Можна пригадати, як легко дає Манченко поради щодо перетворень Алтаю: *«Не можна молока гнати на самогон, не можна випалювати тисяч десятин лісу, не можна вішати шкур богам у жертву, коли з кожної можна зробити кілька пар чобіт. Раціоналізація! Нарешті пора перестати їсти ваші жажливі аарчі, а взятися до обробки хліба. Пора вже нарешті алтайцям ознайомитися з плугом, бороною, возом та сіяти на тих родючих цілинах, що дарма лежать, овес, кукурудзу,*

а може й пшеницю. Пора завести городи на тих колосальних просторах навколо ваших юрт» [4, 29]. Водночас, інженер навіть не задумується про те, що перетворює Алтай за західним (можливо, українським) зразком, не намагаючись відшукати можливості поєднати прогрес із традиційним способом життя краю. Манченко не переймається тим, що, відправляючи його на Алтай, метрополія простягає руки до багатств краю, не зважаючи на корінне населення, що тільки формує свою інтелігенцію. Він вважає, що в ситуації, коли тубільці не мають знань, щоб повною мірою використовувати природні ресурси своїх земель, обов'язок європейця виконати цю роботу за них, не забуваючи про власні інтереси (*«А сировина, вовна, шкіри, вони можуть насичувати наші заводи»* [4, 29] — виділення моє С. Ж.). І все ж він дбає про «ідеологічну складову»: його спроби переконати Таню цілком відповідають колоніальній стратегії побудови «ми»: спонукання визначати себе як належної до групи з позитивними характеристиками, тоді як опонентам присвоюються негативні. «Ми», за словами Манченка, передбачає пролетарів, а з тексту можна тлумачити — культурних європейців, однак не росіян, чий шовінізм відрозніює українців.

Якщо західна культура має в романі позитивну оцінку, то російський колоніалізм — цілком негативну. Її висловлюють як головні «антигерої» кам Натрус, Мабаш, Тріш, так і позитивні — Темір, Таня, Іван Макарович і Манченко. Але якщо кам звинувачує «урусів» у намаганні витіснити ойротів з їхніх земель (цікаво, що в іншій редакції роману так і є: ойротам належать лише гори, а долини заселені росіянами-старовірами, щоб у читача не виникло сумнівів у праві росіян втручатися), то Темір підриває цивілізаційний авторитет росіян. Спостерігаючи у вікно за російськими селами він міркує: *«Страшні вони [села. — С. Ж.]... Гірші, ніж алтайські айли. Хати, як купи гнилої соломи, порозкидані в неладі по полі, ні одної ніде деревини, ні одного кущика. Брудно, сіро, сумно! ...І виходці цих сіл... хочуть учити нас, «диких алтайців»?». Доктор обурюється всією душею. «Вони приходять до нас розказувати чудеса про свої досягнення. Вони не можуть зректися думки і охоти панувати над меншими націями»* [5, 113]. Доктор Темір отримав освіту в Москві, знав кілька мов, а проте для Ломова й інших росіян він ніколи не був рівнею вже через свою етнічну належність. Зазнавши численних принижень в Москві, Темір не має ілюзій щодо національної політики Радянського Союзу: *«Єдина неделіма» — ось квінтесенція всіх думок і бажань їхніх. Чи біла, чи червона, все одно, аби «єдина неделіма»* [5, 115].

У сюжеті лікарю Теміру відведено прикору роль зневаженого: Таня не приймає його

упадань і закохується в московського художника Ломова. Однак навряд чи справедливо твердити, що Таня «тягнеться до Олексія Ломова як до представника маминої, найбільшої радянської нації, що дала їй освіту» [2, 34], як це робить Ю. Волощук. Таня ідентифікує себе як ойротку, висловлюючись не менш гостро, ніж Темір: «З виховання, так — я не алтайка. Я мала честь, — сказала вона з іронією, — «запричащатись» руською культурою... Але не великою, ні, тою конечною, маленькою, примітивною, тою, що дозволяє вже неофітові відректися своїх братів, своїх рідних, тих, що кочують в юртах, їдять конину без солі і ніколи не миються...» [4, 66]. Таня і Темір мають так звану «змішану» або нестійку ідентичність, справді опинившись посередині, але не між пролетарською і первісною культурою, а між західною, привнесеною і автохтонною. На відміну від своїх одноплемінників, вони живуть в будинках, а не в юртах, і мають «напів'європейський» вигляд. Попри свій «алтайський патріотизм» Таня тягнеться до західного способу життя і намагається запровадити його на батьківщині: у своїй школі вона наполягає, щоб хлопчики зрізали традиційну косичку — «кісочки носять дівчата і неписьменні хлопці, а школярі ні» [4, 98], хоч, звісно, традиційна зачіска жодною мірою не впливала на якість навчання, йшлося лише про рівняння на зразок. Цей невеличкий епізод несподівано виявляє, що у поглядах Тані і Ломова присутня спільна грань: російська освіта прищепила Тані ідею ієрархізувати народи, накидаючи спосіб життя «вищих» за шкалою «нижчим». Визнаючи свій народ «відсталим», Таня самовільно ревізує алтайські звичаї, вбачаючи небезпеку в національній традиції, так як і переконував Ломов. Під час своєї відпустки він малює картину

«Кара-кол», що стає символічним центром роману. На ній страшні потвори, що виринули з озера, збираються захопити в полон молоду красуню; дівчина намагається вирватися від них, але її зусилля марні. Художник-колонізатор вбачає небезпеку для Тані і її народу в архаїці предків; давні вірування і традиції, що стримують асиміляцію алтайців, зображено потворами, які прирікають на загибель. Однак насправді Таню губить контакт із колонізатором, чия свідомість отруєна шовінізмом (пораду приятеля-інженера одружитися з Танею Ломов відкидає лише через те, що вона — алтайка).

Сюжет роману також можна тлумачити як символіку: зведення дівчини чужоземцем-колонізатором є однією з найбільш поширених метафор імперського домінування. Спосіб, у який гине Таня, ще раз виказує те, що Гжицький не був цілком вільним від орієнталістських переконань. На полотні Ломова дівчина була вписана у картину природи, а в романі Таня зникає під час повені, і її смерть тлумачиться ойротами як жертва річці, тож вона, як і належить представниці не-європейського світу, стає частиною природи. Втративши з її смертю свої надії, лікар Темір вирушає поквитатися з Ломовим, але, знищивши його картину, потрапляє під арешт. І хоч є надія на втручання Манченка, фінал роману промовистий — сутічки з метрополією обходяться задорого.

Зображення нестійкої ідентичності спонукає розглядати роман у ширших рамках, ніж літератури протесту проти іноземного поневолення. Нові ідеї та об'єкти зображення змушують ставити питання про його місце у каноні літератури 1920-х років та актуалізацію у нинішні часи переоцінки взаємин між народами колишнього СРСР.

ДЖЕРЕЛА

1. Вишнівецька А. Порівняльний аналіз двох редакцій роману «Чорне озеро» (1929 та 1956 р.) В. Гжицького // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. Зб. наук. Праць / Гол. ред. А.Козлов. — Кривий Ріг, 2014. — Вип. 3. — С. 66–77.
2. Волощук Ю. Національна ідентичність героїв та художнє моделювання часопростору в романній прозі Володимира Гжицького / Ю. Волощук // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. — 2011. — Т. 166. — Вип. 154. — С. 31–36.
3. Волощук Ю. Поетика романної прози Володимира Гжицького. Автореф. дис. ... к.філол. н. 10.01.01. / Ю. Волощук. — Київ, 2015. — 19 с.
4. Гжицький В. Чорне озеро / В.Гжицький. — Регенсбург : Українське слово, 1948. — Ч. 1 — 128 с.
5. Гжицький В. Чорне озеро / В. Гжицький. — Регенсбург : Українське слово, 1948. — Ч. 2. — 120 с.
6. Томпсон Е. Трубадури імперії / Пер. з англ. М. Корчинської. — К. : Основи, 2006. — 368 с.
7. Bhabha K. N. Of mimicry and man: The ambivalence of colonial discourse // The Location of Culture / K. Bhabha. London-New York : Routledge, 1994. — P. 85–92.

Жигун Снежана Витальевна

**ПОСТКОЛОНИАЛЬНОЕ ПРОЧТЕНИЕ РОМАНА ВЛАДИМИРА ГЖИЦКОГО
«ЧЕРНОЕ ОЗЕРО»**

В статье анализируется нестойкая идентичность героев романа В. Гжицкого «Черное озеро». Методологической базой статьи стали исследования Е. Саида (концепция ориентализма), Х. Бгабги (идеи колониальной мимикрии), Е. Томпсон (предложение рассматривать литературы народов бывшей Российской империи и СССР как постколониальные). Ставя под сомнение отсутствие постколониального дискурса в украинской литературе XX в., автор демонстрирует, что герои романа «Черное озеро», как и автор, одновременно чувствовали свою принадлежность к разным культурам, идентифицируясь и с колонизированным и с колонизатором.

Особенность романа в том, что колонизация не однозначна: продвижение русских за пределы их этнических территорий ради установления своей власти получает полностью негативное освещение, тогда как распространение западной цивилизации воспринимается как прогресс. Роман пытается разрушить цивилизационный авторитет русских, но утверждает западный способ жизни как универсальный.

Изображение нестойкой идентичности способствует рассмотрению романа в более широких рамках, чем литература протеста против иностранного гнета. Новые идеи и объекты изображения вынуждают ставить вопрос о его месте в каноне литературы 1920-х годов и актуализацию в нынешнее время переоценки отношений между народами бывшего СССР.

Ключевые слова: *постколониальные студии, нестойкая идентичность, колониализм, ориентализм*

Snizhana Vitaliivna Zhygun

**THE POSTCOLONIAL INTERPRETATION OF VOLODYMYR HZHITSKYI'S NOVEL
BY "THE BLACK LAKE"**

In the article, the unstable identity of the characters of the novel by V. Hzhitskyi "The Black Lake" is analyzed. E. Said's (Orientalism concept), H. Bgabgi's (the idea of colonial mimicry) and E. Thompson's researches (suggestion to consider literatures of the nations of the former Russian Empire and USSR as postcolonial) have served the methodological ground for the article. Doubting the lack of post-colonial discourse in the Ukrainian literature of the twentieth century, the author demonstrates that the heroes of the novel "The Black Lake", like the author, at the same time feel that they belong to different cultures, being identified with the colonized and the colonizer.

The peculiarity of the novel is that the colonization is ambiguous: the advance of the Russian people beyond their ethnic territories in order to establish their power gets completely negative coverage, while the spread of Western civilization is seen as a progress. The novel is trying to destroy the authority of the Russian civilization, but claims the Western way of life as universal.

Depiction of unstable identity contributes to consideration of the novel in a broader framework than the literature of protest against the foreign oppression. New ideas and objects' image force to raise the question of its place in the canon of literature of the 1920s and topicality of revaluation of relationships between the nations of the former USSR in the present time.

Key words: *postcolonial studies, unstable identity, colonialism, Orientalism.*